

Оксана КВАСНИЦЯ

ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

Розглянуто наукові підходи до трактування сутності фінансового механізму. Запропоновано авторське визначення сутності поняття “фінансовий механізм забезпечення розвитку малих підприємств”. Обґрунтовано, що для забезпечення належного розвитку малих підприємств потрібно створити відповідні умови щодо формування ефективного фінансового механізму.

Держава і суб'єкти господарювання реалізують свою фінансову політику за допомогою фінансового механізму, склад і структура якого визначаються рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями країни.

Забезпечення розвитку малих підприємств значною мірою залежить від ефективності його фінансового механізму. Невизначеність загальноекономічної ситуації, зміни законодавчої системи негативно впливають на розвиток малих підприємств, що призводить до зменшення їх кількості. В цих умовах важливим завданням малих підприємств є адаптація до нестабільного ринкового середовища та постійних змін ринкової кон'юнктури. Це вимагає формування фінансового механізму забезпечення розвитку малих підприємств відповідно до умов невизначеності та нестабільності вітчизняної економіки.

Незважаючи на те, що в економічній літературі поняття фінансового механізму використовується досить широко, єдиної думки щодо визначення сутності та його складових нема.

Дослідження теоретичних і практичних аспектів функціонування фінансового механізму на макро- та мікрорівні відображені в працях вітчизняних і зарубіжних вчених: М. Александрової, А. Балабанової, І. Балабанова, І. Благуня, В. Буряковського, О. Василика, В. Венгера, О. Волкова, Н. Заяць, О. Кириленко, Г. Кірейцева, О. Ковалюк, Н. Колчина, С. Маслової, В. Москаленко, П. Нікольського, О. Опаріна, К. Павлюк, А. Поддєрьогіна, Б. Райзберга, Р. Сайфуліна, В. Суторміної, А. Шеремети, В. Федосова, С. Юрія та ін.

Разом з тим, віддаючи належне роботам усіх авторів, зазначимо, що питання теорії і практики механізму фінансового забезпечення розвитку малих підприємств потребує подальшого дослідження, особливо в частині пошуку альтернативних джерел та методів фінансування малих підприємств. Окрім того, відсутні системні дослідження щодо впливу сукупності фінансових важелів та інструментів на стан розвитку малих підприємств і оцінки ефективності їх дії.

Основною метою статті є обґрунтування наукових підходів щодо визначення сутності фінансового механізму та, зокрема, фінансового механізму забезпечення розвитку малих підприємств.

Для визначення ролі фінансового механізму в забезпеченні розвитку малих підприємств розглянемо погляди різних науковців щодо тлумачення цього поняття. Багато вчених розглядають фінансовий механізм як систему управління формами, інші – через використання фінансових методів і важелів.

За своєю сутністю фінансовий механізм – це методичні, організаційні й правові положення та заходи, які визначають функціонування фінансів у економіці держави, їхнє практичне використання для досягнення визначених відповідними програмами цілей та завдань [11, 34]. Фінансовий механізм у широкому розумінні – це комплекс фінансових методів і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

За допомогою конкретних фінансових форм і методів здійснюються розподільні та перерозподільні відносини, утворюються доходи суб'єктів економічної діяльності і відповідні фонди грошових коштів. При цьому функціонування фінансового механізму ґрунтується на організаційно-правових положеннях та фінансовій інформації, які забезпечують практичне використання фінансів для досягнення визначених цілей і завдань [14, 23].

Фінансовий механізм у вузькому розумінні – сукупність конкретних фінансових методів та важелів впливу на формування і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення функціонування й розвитку державних структур, суб'єктів господарювання і населення.

Термін “механізм” запозичений із природничих наук (механіки), де його розуміють як систему частин, вузлів і деталей, яку застосовують для передавання різних форм руху. У природничих та технічних науках поняття “механізм” означає “внутрішню будову, систему чого-небудь”, “машинний пристрій”. В економічній теорії поняття

механізму використовують у переносному значенні – “як внутрішня будова, як система функціонування, як апарат виду діяльності” [18, 50].

Ще на початку 1980-х років В. С. Пашковський зазначав, що використання економістами терміна “механізм” безпосередньо пов'язане із системним підходом до аналізу економіки і фінансів [21, 23].

Нині в економічній літературі існують два основних підходи або напрямки до розуміння цього поняття. За першим, механізм – це організація, налагодження роботи економіки і фінансів [16, 26]. Отже, механізм є важливою складовою виробничого і фінансового менеджменту. Другий підхід – це розуміння механізму як засобу зовнішнього впливу держави і підприємств на економіку та суспільство [20, 17]. Саме останній, на нашу думку, заслуговує на пильну увагу, оскільки: економіка не може успішно розвиватися без втручання держави; управління господарством неможливе без відповідного механізму; без адекватного (високим цілям і завданням) механізму не можна вивести національну економіку на траєкторію сталого розвитку.

В економічній літературі розглядають різні види механізмів, однак базовим поняттям є господарський механізм. Провідне місце в структурі господарського механізму займає фінансовий механізм, тому що він є основою планування, базою ціноутворення, підставою для змін у фінансовому праві.

Фінансовий механізм, таким чином, є органічною частиною господарського механізму, тому його дослідження й удосконалення вимагає системного підходу. Наприклад, не можна вдосконалювати окремі елементи фінансового механізму без урахування механізму ціноутворення. Зміна організаційної структури господарського механізму неминуче зумовлює кількісні та якісні зміни у фінансовому механізмі.

На макрорівні фінансовий механізм є складовою частиною єдиної фінансової системи, яка охоплює: сферу фінансів на макро- і мікрорівні (об'єкт фінансової системи); сукупність фінансових органів та інститутів (суб'єкт фінансової системи); фінансовий механізм (засіб взаємодії суб'єкта й об'єкта фінансової системи).

Фінансовий механізм стимулює весь процес відтворення: виробництво, розподіл, обмін і споживання. Він покликаний забезпечити найсприятливіші умови дії об'єктивних економічних законів. Усі елементи фінансового механізму повинні бути чіткими, дієвими, погодженими в єдиній системі.

Розглянемо деякі визначення фінансового механізму, що з'явилися в економічній літературі за останні 30 років, це зокрема "Сукупність фінансових важелів із притаманними їм особливими методами практичного застосування утворює фінансовий механізм впливу на суспільне виробництво" [26]; "...комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених норм і методів створення та використання фінансових ресурсів для забезпечення економічного розвитку і соціальних потреб громадян" [10].

У вітчизняній та зарубіжній економічній літературі фінансовий механізм подано як принципову схему практичного використання в економіці держави фінансових важелів, спрямованих на регулювання тих чи інших процесів або об'єктів у системі управління на різних його рівнях (табл. 1). З цієї точки зору, його можна охарактеризувати як комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених у державі форм і методів створення та використання фінансових ресурсів для відтворення природних ресурсів, забезпечення розвитку економічної системи в цілому.

О. М. Ковалюк вважає, що фінансове управління економікою та її фінансовий механізм реалізують себе за рахунок су-

купності управлінських функцій, основними серед яких є прогнозування, планування, стимулювання, координація, організація, регулювання та контроль [14]. В. М. Опарін і Г. Г. Кірейцев [13] зауважують, що склад фінансового механізму є сукупністю систем фінансового забезпечення, фінансового регулювання й системи інструментів, стимулів та важелів. А. І. Балабанова та І. Т. Балабанов обґрунтовують, що через фінансовий механізм здійснюється вплив фінансів на ефективність виробничого та торгового процесів, сам фінансовий механізм – це система діяльності фінансових важелів, що проявляються в організації, плануванні та стимулюванні використання фінансових ресурсів [2, 122].

На думку М. М. Александрової та С. О. Маслової найбільшої уваги у тлумаченні поняття "фінансовий механізм" зазначають два підходи до розуміння суті фінансового механізму: перший полягає в тому, що під поняттям фінансового механізму розуміють функціонування фінансів; другий базується на тому, що це – сукупність форм, методів, прийомів, важелів та інструментів [1, 128].

Фінансовий механізм можна розглядати як динамічну систему сукупної дії фінансових важелів, що виражається в організації, плануванні, управлінні грошовими потоками та контролі за процесом формування і використання фінансових ресурсів.

Суттєвим упущенням, на нашу думку, пропонованих визначень фінансового механізму є відсутність у багатьох випадках переліку джерел забезпечення використання фінансових методів і важелів, зокрема правового, нормативного, інформаційного. Крім цього, поняття фінансового механізму невіддільне від фінансової політики держави, яка визначає функції фінансового механізму та його органічний зв'язок з державним регулюванням економіки.

Дефініції фінансового механізму

Автори	Підходи до визначення фінансового механізму
І. Т. Балабанов [3]	Система дії фінансових важелів, яка відображена в організації, плануванні і стимулюванні фінансових ресурсів
І. Г. Благун [4]	Сукупність економіко-організаційних та правових форм і методів, за допомогою яких забезпечується система розподілу і перерозподілу ВВП, формування та використання фінансових ресурсів суб'єктів економіки
О. Д. Василик [6]	Сукупність форм і методів створення і використання фондів фінансових ресурсів з метою забезпечення різних потреб державних структур, господарських суб'єктів і населення
В. В. Венгер [8]	Сукупність фінансових методів і форм організації фінансових відносин, інструментів та важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства
О. М. Волков [9]	Система фінансових важелів впливу на організацію, планування і стимулювання використання фінансових ресурсів
Н. Е. Заяц, М. К. Фісенко [24]	Сукупність методів та форм, інструментів і важелів впливу на економічний та соціальний розвиток суспільства в процесі здійснення розподільчих і перерозподільчих фінансових відносин
Н. В. Колчина [15]	Система управління фінансами підприємства з метою досягнення максимального прибутку
О. П. Кириленко [12]	Сукупність конкретних форм і методів забезпечення розподільних і перерозподільних відносин, утворення доходів, фондів грошових коштів
В. П. Москаленко [17]	Сукупність фінансових та економічних методів, способів, форм, інструментів та важелів, за допомогою яких здійснюється регулювання фінансово-економічних процесів та відносин з метою ефективного впливу на кінцеві результати діяльності підприємства
П. С. Нікольський [18]	Сукупність форм, методів і важелів планового управління фінансовими відносинами, пов'язаними з плануванням фінансів, утворенням, розподілом і використанням грошових доходів, нагромадженням фондів, із системою фінансування видатків
В. М. Опарін [19]	Сукупність фінансових методів і форм, інструментів та важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства
А. М. Поддєрьогін, Л. Д. Буряк [22]	Система управління фінансами, призначена для організації взаємодії фінансових відносин і фондів грошових засобів з метою оптимізації їхнього впливу на кінцеві результати виробництва
Б.А. Райзберг [23]	Складова частина господарського механізму, сукупність фінансових стимулів, важелів, інструментів, форм і способів регулювання економічних процесів та відносин
В. М. Федосов, С. Я. Огородник, В. Н. Суторміна [25]	Сукупність економіко-організаційних та правових форм і методів управління фінансовою діяльністю держави, які функціонують у процесі формування, розподілу й використання цільових централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів для задоволення потреб суспільства
А. Д. Шеремет, Р. С. Сайфулін [27]	Система управління фінансовими відносинами підприємства через фінансові важелі за допомогою фінансових методів

Усі наведені визначення фінансового механізму тлумачать його по-різному. Вітчизняні і зарубіжні дослідники у визначеннях фінансового механізму не показують його тісного взаємозв'язку з фінансовою політикою, не включають окремі елементи.

Синтезуючи всі вищезазначені погляди, можна сформулювати найбільш повне визначення фінансового механізму як сукупності форм, методів, інструментів та важелів, на основі яких розробляють заходи держави, що за умови відповідного нормативно-правового

та інформаційного забезпечення визначають функціонування фінансово-економічних відносин у державі, практичне застосування яких спрямоване для досягнення визначених цілей та завдань, у процесі формування, розподілу й використання цільових централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів.

Фінансовий механізм не можна тлумачити тільки з позиції об'єктивних чинників, оскільки є суттєва відмінність у складі, змісті й характері механізму, дії економічних законів, особливостей їхнього використання. Вважаємо, що фінанси як об'єктивна економічна категорія належать до механізму дії економічних законів. Фінансовий же механізм створюють суб'єкти фінансової системи для реалізації фінансової політики. Відповідно, при розробці фінансової політики необхідно враховувати дію об'єктивних економічних законів та закономірностей.

Фінансовий механізм містить такі основні елементи: фінансові методи; фінансові важелі; фінансові інструменти; нормативно-правове, інформаційне та організаційне забезпечення.

Ефективність фінансового механізму досягається за рахунок злагодженої дії усіх його складових елементів відповідно до потреб та інтересів суспільства за умови напрацювання належної законодавчої та нормативної бази. З метою досягнення більш раціональної та ефективної роботи на підприємстві в сфері економічних та фінансових питань доцільно створити єдину функціональну систему, а саме: фінансово-економічний механізм, – з такою пропозицією погоджується і В. П. Москаленко, який наполягає на органічному взаємозв'язку економічного та фінансового механізмів [17, 31, 37].

Так, В. А. Борисова відносить до складу організаційно-економічного механізму наступні складові: економічні методи, економічні важелі, нормативно-правове забез-

печення, інформаційне забезпечення, методологічне та методичне забезпечення [5, 51].

С. І. Юрій виокремлює наступні складові елементи фінансового механізму: фінансові методи (фінансове й оперативне управління, фінансове планування, фінансове забезпечення, фінансове регулювання і фінансовий контроль); фінансові важелі, стимули та санкції (податки, обов'язкові збори, відсотки за кредитами, норми фінансування та ін.); нормативно-правове забезпечення (система нормативних та розпорядчих документів, вироблена органами управління) [28].

О. Д. Василик та К. В. Павлюк деталізують структуру фінансового механізму за напрямками формування, розподілу та використання фондів фінансових ресурсів і показують її у вигляді взаємопов'язаних елементів, які є сукупністю форм і методів, що належать до системи управління фінансами. Вони зазначають, що згідно зі структурою фінансової системи фінансовий механізм поділяється на такі складові: фінансовий механізм підприємств, організацій, установ; бюджетний механізм; страховий механізм тощо [7].

О. М. Ковалюк доповнив структуру фінансового механізму інформаційним забезпеченням і відобразив його структуру схематично, суто як складову фінансової системи, без відображення регулятивних важелів [14].

Фінансовий механізм розглядається в дії, він активний і включає складні елементи, має підсистему. Фінансовий механізм, як і господарський механізм в цілому, має внутрішню, властиву йому структуру. Щоб її охарактеризувати, доцільно використовувати такі поняття системного аналізу, як підсистема, ланки, елемент.

Підсистема (частина) фінансового механізму є найбільш істотною рушійною силою фінансового механізму, а саме це –

фінансове планування, фінансові важелі і стимули, організаційна структура, фінансовий контроль. Якщо є логічний взаємозв'язок між плануванням фінансових ресурсів на основі вироблення чітких орієнтирів при високій організації фінансової роботи та контролю, то фінансовий механізм виявляє себе в рамках об'єктивних вимог.

Ланки фінансового механізму – це сукупність однорідних взаємопов'язаних елементів, об'єднаних за ознакою спільної часткової спрямованості (фінансові прогнози, плани і баланси, фінансові показники, фонди фінансового забезпечення, законодавчі та нормативні акти, що регулюють фінансові відносини). Складові частини (ланки) фінансового механізму тільки ширше пояснюють це поняття. Однак прогнози і плани, якщо вони необґрунтовані, спричиняють спотворення фінансових показників, що призводить до нагального прийняття поспішних рішень.

Елемент фінансового механізму – це найпростіша господарська форма, через яку специфічним чином виявляються інтереси учасників суспільного виробництва. Інтереси держави спрямовані на формування фінансових ресурсів держави, на фінансове забезпечення державних програм у сфері економіки і соціальній сфері, а інтереси господарюючих суб'єктів – на збереження фінансової стійкості й економічної стабільності. Зустрічні інтереси учасників задовольняються за допомогою фінансового механізму. Характерними особливостями фінансового механізму є його динамічність, постійне вдосконалення, тісна взаємодія з ланками господарського механізму.

Роль малого підприємництва постійно зростає і з кожним роком з'являються нові механізми його розвитку й функціонування, однак кількість підприємств цього сектору скорочується. Тому розвиток малих підприємств не можливий без комплексу заходів державної підтримки, що слугуватиме сти-

мулом до активного інноваційного розвитку малих підприємств. Для цього потрібно створити відповідні умови щодо формування ефективного фінансового механізму.

Під фінансовим механізмом забезпечення розвитку малих підприємств слід вважати сукупність взаємопов'язаних форм, методів, інструментів та важелів дотримання відповідних пропорцій у формуванні, розподілі й ефективному використанні виділених державою фінансових ресурсів.

До структури фінансового механізму забезпечення розвитку малих підприємств належать взаємозалежні елементи підсистеми: форми, фінансові методи, фінансові важелі та інструменти, нормативно-правове, адміністративно-організаційне та інформаційне забезпечення. Схематично зобразимо склад фінансового механізму забезпечення розвитку малих підприємств (рис. 1).

Враховуючи те, що для належного розвитку й функціонування малих підприємств потрібні відповідні ресурси, які надають через відповідні елементи інфраструктури, викремимо наступні форми підтримки малих підприємств, які сприяють формуванню ефективного фінансового механізму забезпечення розвитку малих підприємств, зокрема, це організаційно-технічна, фінансово-кредитна, ресурсно-інформаційна, кадрова та майнова.

Фінансові методи є способом впливу фінансових відносин на діяльність та розвиток малих підприємств, тому до фінансових методів належать фінансове планування, аналіз, самофінансування, контроль, кредитування, інвестування, ціноутворення, страхування, франчайзинг, венчурне фінансування.

Фінансові важелі, які безпосередньо пов'язані із залученням і розміщенням фінансових ресурсів, охоплюють: дохід, прибуток, податки, витрати, дивіденди і кредити. Інструменти, за допомогою яких реалізується фінансовий механізм малих

ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

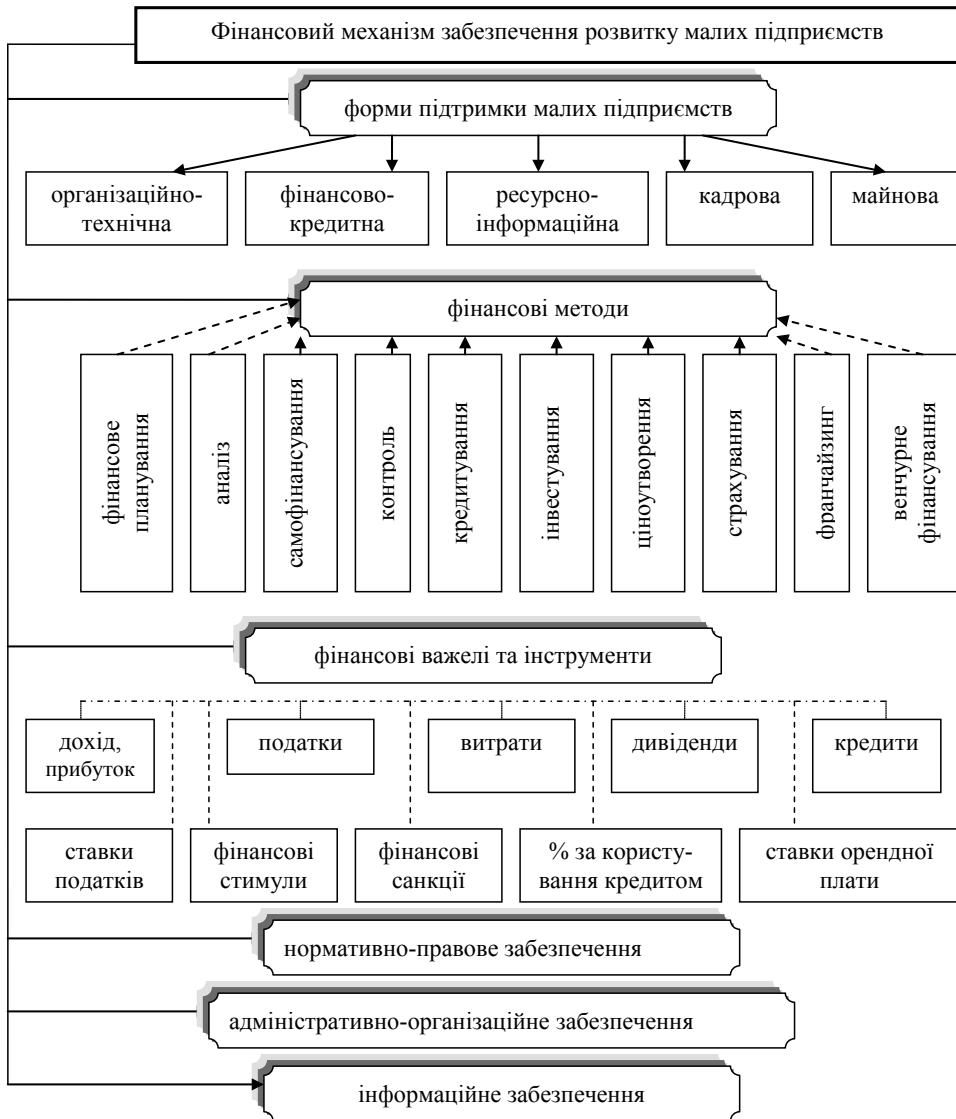

Рис. 1. Склад фінансового механізму забезпечення розвитку малих підприємств

підприємств, діють в двох напрямках: через управління рухом фінансових ресурсів через ринкові комерційні відносини, пов'язані з виміром витрат і результатів, а також через використання фондів грошових коштів. Сюди належать: ставки податків, фінансові стимули і санкції, відсотки за користування кредитом, ставки орендної плати.

Належне функціонування фінансового механізму малих підприємств забезпечене Конституцією України, законами України, указами Президента, постановами ВРУ, декретами КМУ, нормативно-правовими актами міністерств та інших органів, нормативними актами місцевих рад та ін.

Адміністративно-організаційне забезпечення реалізації фінансової політики через фінансовий механізм полягає у розвитку фінансової підтримки стратегічно важливих галузей промисловості, розвитку інфраструктури підтримки підприємницької діяльності, участі в державних закупівлях.

Ефективність функціонування фінансового механізму малих підприємств залежить також від якості інформаційного забезпечення, яке включає методичне та аналітичне забезпечення, навчання та перепідготовку кадрів, формування системи інформаційно-консультативних послуг для суб'єктів малого підприємництва.

Таким чином, проведені дослідження та результати їх узагальнення дають змогу констатувати, що фінансовий механізм забезпечення розвитку малих підприємств можна визначити як спосіб впливу підсистеми, котра включає нормативно-правове, адміністративно-організаційне й інформаційне забезпечення на форми фінансової підтримки малих підприємств, фінансові методи, фінансові важелі та інструменти, для забезпечення сприятливих умов ведення бізнесу та розвитку малих підприємств в Україні.

Література

1. Александрова М. М., Маслова С. О. *Гроші. Фінанси. Кредит: Навч. посібник для вузів. – 2-е вид., переробл. та доп. – К.: ЦУЛ, 2002. – 336с.*
2. Балабанова А. И., Балабанов И. Т. *Финансы. – СПб.: Питер, 2000. – 192с.*
3. Балабанов И.Т. *Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом. – М.: Финансы и статистика, 1994. – С.25.*
4. *Фінанси: Навч. посібник / І. Г. Благун, Р. С. Сорока, І. В. Єлейко. – Львів: Магнолія, 2008.*
5. Борисова В.А. *Економічний механізм ресурсокористування в аграрній сфері. – Суми: Довкілля, 2004. – 167 с.*
6. *Василик О. Д. Теорія фінансів. – К.: НІОС, 2001. – С.104.*
7. *Василик О. Д., Павлюк К. В. Державні фінанси: Підручник. – К.: НІОС, 2002.*
8. *Венгер В. В. Фінанси: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 432 с.*
9. *Волков О. М. Экономика предприятия: Учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 520 с.*
10. *Економічна енциклопедія. – Т. 3. – К.: Академія, Тернопіль: Академія народного господарства, 2002. – С. 817.*
11. *Івашко О. А. Фінанси: курс лекцій. – К.: Київ. ін-т міжнар. економіки та підприємництва, 2008.*
12. *Кириленко О. П. Фінанси. Теорія та вітчизняна практика: Навч. посібник. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 259 с.*
13. *Гроші. Фінанси. Кредит: Навч.-метод. посібник / Г. Г. Кірейцев, Н. М. Александрова, С. О. Маслова; За ред. проф. Г. Г. Кірейцева. – Житомир: ЖІТІ, 2001. – 312 с.*
14. *Ковалюк О. М. Фінансовий механізм економіки України // Фінанси України. – 2001. – № 9. – С. 22–28.*
15. *Финансы предприятий: Учебник для вузов/Н. В. Колчина, Т. Б. Поляк, Л. П. Павлова и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 447 с.*
16. *Львовчик С. В. Фінансовий механізм макроекономічного регулювання. // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 26.*
17. *Москаленко В. П., Шипунова О. В. Финансово-экономический механизм промышленного предприятия: научно-методическое издание / Под науч. ред. д. э. н., проф. В. П. Москаленко. – Сумы: Довкілля, 2003. – 176 с.*
18. *Никольский П. С. Финансы в системе хозяйственного механизма управления промышленностью. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 128 с.*
19. *Опарін В. М. Фінанси (загальна теорія): Навч. посібник. – 2-ге вид. – К.: КНЕУ, 2002*

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studentbooks.com.ua/content/view/37/54/1/9>

20. Опарін В. М. Фінанси (загальна теорія): Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 1999. – С. 17.

21. Пашковский В. С. Кредитно-расчётный механизм в системе управления отраслью. – М.: Финансы, 1980. – С. 23.

22. Фінанси підприємств: Підруч. / А. М. Поддєрьогін, Л. Д. Буряк, Г. Г. Нам та ін. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: КНЕУ, 1998. – С. 18.

23. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стариодубцева. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 495 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/dict/economic>

24. Теория финансов: Учеб. пособие / Н. Е. Заяц, М. К. Фисенко, Т. Е. Бондарь и др. – 2-е изд., стереотип. – Мн.: Высш. шк., 1998. – С. 142.

25. Государственные финансы: Учеб. пособие / В. М. Федосов, С. Я. Огородник, В. М. Сутормина и др. – К.: Лыбидь, 1991. – 276 с.

26. Финансовый механизм воздействия на производство. – М.: Финансы, 1972. – С. 19.

27. Шеремет А. Д., Сайфулин Р. С. Финансы предприятий: Учеб. пособ. – М.: ИНФРА-М, 1999. – С. 13.

28. Юрій С. І., Федосов В. М. Фінанси: Підручник. – К.: Знання, 2008. – 80 с.